

ՄԱՔՐԱՎԱՆՔԻ՝ 1259 ԹՎԱԿԱՆԻ ԵՐԿՈՒ ԽԱՉՔԱՐԵՐԻ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ*

ՀՏԴ 7.033

ԳԵՂԱՄ ԱՍԱՏՐՅԱՆ

ՀՀ Ազգային ժողովի աշխատակազմի հասարակայնության հետ կապերի և
հաղորդակցության մեդիայի վերլուծաբան,
ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի հայ արվեստի պատմության և
տեսության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Զրազդան, Հայաստանի Հանրապետություն
gegham.asatryan@parliament.am

Հոդվածի հիմնական նպատակն է ցույց տալ Մաքրավանքի՝ 1259 թ-ի. երկու խաչքարերի եզակիությունը, որոնք, ստեղծված լինելով միևնույն թվականին նույն պատվիրատուի պատվերով, կողք կողքի կանգնեցված լինելով մեկ պատվանդանի վրա և ունենալով շարունակական արձանագրություն, իրենց վրա կրում են պատկերազարկան եզակի երևույթ՝ խաչատակի աստիճանների ու վարդյակի միաժամանակյա առկայությունը:

Մեր խնդիրն է ցույց տալ խաչատակի աստիճանների և վարդյակի՝ իբրև խաչքարային հորինվածքի բաղադրիչների ի հայտ գալու շրջանը խաչքարային արվեստում, դրանց կիրառությունները և իրար բացառող բաղադրիչներ լինելը:

Հետապոտությունը հիմնականում իրականացվել է վերլուծական-համադրական մեթոդի կիրառմամբ՝ փաստերի վերհանում ու հավաքագրում, վերլուծում ու ամփոփում:

Ուսումնասիրության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ թեև 9-11-րդ դդ. որոշ անցումային տարբերակներում ականատես ենք լինում միևնույն խաչքարի վրա նշված երկու բաղադրիչների առկայությանը, այդուամենայնիվ, սկսած 12-րդ դարից՝ դրանց տեղը հստակորեն ճշգրտվում է. որտեղ պատկերվում է վարդյակ, բացակայում են աստիճանները, և հակառակը, սակայն այլ է խնդրո առարկա խաչքարերի դեպքում, ինչը վկայում է Մաքրավանքի վարպետների կատարողական բարձր վարպետության մասին:

Հիմնաբառեր՝ Մաքրավանք, 1259 թ. խաչքարեր, խաչատակի պարդեր, վարդյակի առաջին պատկերում, աստիճաններ, խաչքարային հորինվածքի՝ իրար բացառող բաղադրիչներ:

Մուտք

ՀՀ Կոտայքի մարզկենտրոն Զրազդան քաղաքի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Մաքրավանքի համալիրի ողջ տարածքում կան տարբեր դարերի և պահպանվածության տարբեր աստիճան ունեցող բազմաթիվ խաչքարեր: Դրանցից վաղ շրջանի՝ 9-11-րդ դդ.

* Հոդվածը ներկայացվել է 28.04.2020թ., գրախոսվել՝ 07.05.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.07.2020թ.:

խաչքարերին արդեն անդրադարձել ենք հրատարակված ուսումնասիրությամբ¹⁵⁰։ Այդ աշխատանքում մասամբ անդրադարձել ենք խաչքարային հորինվածքի կարևոր բաղադրիչներ վարդյակի ու խաչատակի աստիճանների հարցին՝ խոսելով այն մասին, թե որքանով էր 11-րդ դարում Մաքրավանքում վարդյակի պատկերման ավանդույթը ձևավորված¹⁵¹։ Իսկ սույն հետազոտության գլխավոր նպատակը դրան հաջորդող շրջանի՝ 1259 թ.-ի երկու խաչքարերի հորինվածքային առանձնահատկություններին անդրադառնալն է։ Նշված խաչքարերի օրինակով կխոսենք մի յուրահատուկ դեպքի մասին՝ քննարկման առարկա դարձնելով դրանց խաչատակի զարդերը՝ վարդյակն ու աստիճանները։ Կողք կողքի դրված այս խաչքարերը կանգնեցված են բարձր պատվանդանի վրա՝ համալիրի վաղ շրջանի կառույցի՝ փոքրիկ միանավ եկեղեցու դիմաց։ Խաչքարերը թվակիր են, ինչի մասին իմանում ենք արձանագրությունից։ Խաչքարերի շարունակական արձանագրությունը հետևյալն է՝ «Թ Վ Ի Ս Չ Ը Ե Ս Ա Ն Դ Ի Դ Ա Ս Յ Ա Յ Ի Ս Ո Ր Կ Ա Ն Կ Ն Ե Յ Ի Զ Խ Ա Չ Ս Ի Բ Ա Ր Ե Խ Ո Ս Ո Ի Թ Ե Ն Յ Ո Գ Ո Յ Ի Ս Ո Ե Ե Ղ Բ Ո Ր Դ.....»։ Դրանցից երևում է, որ աշխատանքները կանգնեցվել են միևնույն թվականին հայր Անդրեասի կողմից։ Արձանագրությունը սկսում է ծախակողմյան խաչքարի խաչատակի աստիճանների ստորին հատվածից, իջնում է ստորին եզրագոտի և շարունակվում մյուս խաչքարի նույն եզրագոտու հատվածում (սկ. 1)։ Խաչատակի հատվածից բացի մնացածը բավականին նման են երկու հորինվածքներում էլ։ Երկու դեպքում էլ արմավազարդերը պսակվում են խաչակիր ձեռքերով։ Խաչի վերնամասում նռներ են, որոնք երկրորդ խաչքարում կտրված են։ Զիվերը փոքր-ինչ առաջ եկած են և զարդարված հյուսածո քանդակներով։ Այս ստեղծագործությունները հետաքրքրական են նրանով, որ կանգնեցված լինելով նույն թվականին, միևնույն պատվիրատուի պատվերով և, ըստ ամենայնի, նույն վարպետի ձեռամբ, ունենալով շարունակական արձանագրություն՝ կրում են խաչքարային հորինվածքի՝ կարելի է ասել միմյանց բացառող երկու այնպիսի բաղադրիչներ, ինչպիսիք են՝ աստիճաններն ու վարդյակը (սկ. 1ա)։ Ճիշտ է, աստիճանները ծախ, իսկ վարդյակը աջ կողմի խաչքարի բաղադրիչ մասերն են, այդուամենայնիվ կարծում ենք՝ դրանք կարելի է դիտարկել իբրև արվեստի մեկ ստեղծագործություն, որի ոչ միայն տեխնիկական, այլև իմաստաբանական ու պատկերագրական ամբողջականության մասին կխոսենք ստորև։ Ուստի սույն աշխատանքում կխոսենք խաչատակի զարդեր աստիճանների ու վարդյակի՝ իբրև խաչային հորինվածքի կարևորագույն բաղադրիչների երևան գալու, զարգացման և իրենց կայուն տեղը զբաղեցնելու մասին՝ փորձելով այլ օրինակներով ցույց տալ, որ Մաքրավանքում հանդիպող երևույթը բավականին եզակի դեպք է խաչքարային արվեստի զարգացման համատեքստում։

1. Վարդյակը և աստիճանները.

Ճագումը, առաջին պատկերումները, հետագա զարգացումը

Իբրև կենտրոնական խաչի հենարաններ՝ աստիճանները, խաչատակի եռանկյունին և որոշ այլ զարդեր պատկերվում են դեռ 9-10-րդ դարերից։ Այդ դարերի որոշ օրինակներում առկա է խաչատակի եռանկյունին, չնայած հարկ է արձանագրել, որ այն հետագայում լայն տարածում չգտավ։ Այդպես է նաև խաչատակի աստիճանների պարագայում։ Դրանց վաղ պատկերումները ևս վերաբերում են 9-10-րդ դարերին։ Այդպիսիներից են, օրինակ, Մուղնու 986 թ. (սկ. 2), Վարսերի 995 թ. (սկ. 3) և մի քանի

¹⁵⁰ Տե՛ս Ասատրյան Գ., 9-11-րդ դդ. խաչքարերը Մաքրավանքում, «Վեմ» հանդես, N 2 (62), ապրիլ-հունիս, Ե., 2018, էջ 155-164։

¹⁵¹ Նույն տեղում, էջ 160։

այլ խաչքարեր¹⁵², որտեղ աստիճանները կարծես բավականին կայուն տեղ են զբաղեցնում՝ առաջին դեպքում անգամ սփռվելով բավականին լայնությամբ:

Խաչատակի զարդերից վարդյակը բավականին ուշ է կայուն տեղ զբաղեցնում խաչքարային հորինվածքում: Դրա առաջին լիարժեք պատկերումները Խծկոնքի 1031 թ.-ի (Նկ. 4) և Ցաղաց Զարի 1041 թ.-ի խաչքարերում են հանդիպում (Նկ. 5, 6): Մինչ այդ՝ 9-10-րդ դդ. որոշ հորինվածքներում, վարպետները կարծես դեռ ճշգրտում էին խաչատակի զարդերի՝ վարդյակի, աստիճանաձև պատվանդանի և ուղղաձիգ արմավազարդի պատկերազրական փոխահարաբերությունների հարցը: Եթե առաջին վարդյակները դեռ պարզապես հյուսածո երկրաչափական զարդերով էին կազմված, ապա 13-րդ դ. կեսերից ի հայտ է գալիս բուսական մոտիվներով կազմված վարդյակը: Հորինվածքում վարդյակը բոլորովին ինքնուրունություն զրուստում է միայն 13-րդ դ. վերջից, երբ ելնդավոր գլանիկով անջատվում է խորանից և արմավազարդից: Նույն ժամանակահատվածում այն ստանում է նաև որոշակի ուռուցիկություն¹⁵³:

Խաչքարային հորինվածքներում բավականին հետաքրքրական է աստիճանաձև պատվանդանի և հետագայում դրանից դեպի վարդյակ անցումային պատկերների տարբերակման հարցը: Նախ, ինչպես եզակի են այն օրինակները, որտեղ կենտրոնական խաչը չի հենվում որևէ հիմքի կամ հենարանի վրա¹⁵⁴, այնպես էլ եզակի են դեպքերը, երբ միևնույն աշխատանքի վրա լինում են և՛ աստիճան, և՛ վարդյակ: Եղած օրինակներից յուրաքանչյուրն էլ կարծես ունի իր յուրօրինակ «բացատրությունը»:

Ուսումնասիրող Յ. Պետրոսյանը, խոսելով խաչքարային հորինվածքում վարդյակի և աստիճանների մասին, նշում է, որ Գեղարքունիքում փաստված անցումային մի քանի խաչքարերում է միայն, որ վարդյակը, հետևելով վաղմիջնադարյան որոշ հորինվածքների, դրվում է հենց աստիճանաձև պատվանդանի վրա: Սակայն վարդյակի չափերի մեծացմանը զուգահեռ դրանք դառնում են գրեթե իրար բացառող զարդեր: «Սովորաբար, որտեղ պատկերվում է աստիճանաձև պատվանդանը, բացակայում է վարդյակը և ընդհակառակը», ընդգծում է Յ. Պետրոսյանը¹⁵⁵: Խոսելով դրանց խորհրդաբանության մասին՝ վերջինս նշում է, որ չի բացառվում այդ երկուսն էլ սկզբնապես գտնվել են Գողգոթայի խորհրդաբանությանն առնչվող դաշտում: Չնայած ավելի հավանական է, որ իբրև պատկերազրական անմիջական աղբյուր՝ աստիճաններն ունեցել են նախևառաջ վաղմիջնադարյան կոթողների աստիճանաձև խարիսխները¹⁵⁶:

Նշված երկու բաղադրիչների համատեղ առկայությամբ որոշ օրինակներ վաղ շրջանի խաչքարերում կան, որոնց մասին առանձին կիսուսնք ստորև, սակայն վարդյակի առաջին լիարժեք պատկերումներին հաջորդող շրջանից՝ 11-12-րդ դարերից, ըստ զարգացման ընդհանուր տրամաբանության՝ դրանք պետք է բացակայեին: Նույն օրինաչափությամբ այն պետք է տևեր Նվազագույնը 12-14-րդ դդ. ընթացքում, քանի որ նշված ժամանակահատվածը խաչքարային արվեստի զարգացման մի յուրահատուկ շրջափուլ է, երբ ստեղծագործությունների մեծ քանակին զուգահեռ գրեթե չեն նկատվում կրկնություններ, իսկ խաչքարերը առավել անհատականացված են հանդես գալիս: Պատահական չէ, որ խոսելով այդ շրջանի մասին՝ Յ. Պետրոսյանը նշում է, որ Նշյալ ժամանակահատվածի ամենամեծ ձեռքբերումը խաչքարերի բազմազործառնությունն ու անհատականացումն է, ինչը խթանեց արվեստի հոյակերտ օրինակների ընդարձակ

¹⁵² Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները. IX-XIII դարերի հուշարձանները, Ե., Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1984, էջ 31:

¹⁵³ **Պետրոսյան Յ.**, Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերազրությունը, իմաստաբանությունը, Ե., «Փրինթինֆո», 2008, 278-280:

¹⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 277:

¹⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 279:

¹⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 279:

շարքի ստեղծմանը մինչև 14-րդ դարի երկրորդ քառորդը¹⁵⁷: Դատելով շարադրայից՝ կարելի է եզրակացնել, որ նվագագույնը զարգացման այս յուրահատուկ շրջանում՝ 12-14-րդ դարերում, երբ խաչքարերի անհատականացմանը զուգահեռ առաջանում են նաև գեղարվեստական դպրոցներ¹⁵⁸, իսկ վարդյակն արդեն դրևստրվում է իբրև ինքնուրույն բաղադրիչ, զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունից դուրս օրինակներ չպետք է պատահեին: Մասնագիտական գրականության մեջ այդ դպրոցներից Արագածոտն-Կոտայքի խաչքարերի «հրազդանյան» տիպի աշխատանքները նշված ժամանակահատվածում բաժանվում են երկու տեսակի: Առաջին տեսակի խաչքարերին բնորոշ են առավել կոթողայնությունը և հնարավորինս պարզ հորինվածքները, երկրորդին՝ հարուստ կառուցվածքը, դեկորատիվ մոտիվները: Վերջիններս արված են կատարողական բարձր վարպետությամբ: Երկրորդ տեսակի ստեղծագործությունները, որպես կանոն, կանգնեցված են եղել ժամանակի հզոր հոգևոր կենտրոններում: Դրանցից են նաև Կոտայքում գտնվող Բջին ու Մաքրավանքը¹⁵⁹: Խնդրո առարկա խաչքարերը ևս պետք է դասել երկրորդ տեսակին: Սակայն մի փոքր այլ է այս խաչքարերի դեպքը: Մաքրավանքում վարպետները բավականին հետաքրքրական լուծում են տվել վարդյակ-աստիճաններ «հականարտությունը»՝ շարունակական արձանագրությամբ խաչքարերից մեկի վրա պատկերելով առաջինը, մյուսի վրա՝ երկրորդը: Միաժամանակ վարպետները ճշգրիտ նրբությամբ շրջանցել են աստիճանների՝ խաչքարային հորինվածքներից հետզհետե դուրս մղվելու միտումը՝ դրանց հատկացնելով բավականին աննշան տեղ: Դրանով հանդերձ՝ այս փոքրիկ նրբությունը չպետք է վրիպի հետազոտողների աչքից:

2. Նմանօրինակ այլ խաչքարերը և դրանց «հիմնավորումները»

Ինչպես նշեցինք, այնպես չէ, որ Հայաստանի տարածքում Մաքրավանքի՝ 1259 թ.-ի երկու խաչքարերը միակն են, որ ներառում են խաչքարային հորինվածքում գրեթե իրար բացառող նշված երկու բաղադրիչները: Սակայն մասնագիտական դաշտում եղած գրեթե բոլոր օրինակները, բացառությամբ այդ երկուսի, ունեն հիմնավորման աղբյուր և ոչ թե նույնպիսի, այլ նմանօրինակ դեպքեր են: Այժմ անդրադառնալով դրանց:

Արձանագրեցինք, որ միևնույն խաչքարում աստիճանների և վարդյակի միատեղ պատկերումով սակավ օրինակներ վաղ շրջանում այդուամենայնիվ կան: Նշվեց, որ Գեղարթունիքում առկա անցումային մի քանի տարբերակներում կան դեպքեր, երբ վարդյակը վաղմիջնադարյան որոշ օրինակների նման դրվում է աստիճանների վրա: Խոսքը մասնավորապես Մաքենյաց վանքից գտնված 9-10-րդ դդ. խաչքարի մասին է, որն այժմ գտնվում է Էջմիածնում (նկ.7): Անցումային այս տարբերակում դեռ նոր-նոր ձևավորվող փոքրիկ վարդյակը դրված է աստիճանաձև պատվանդանի վրա: Կարծում ենք՝ այս պարագայում անգամ խոսելը կայացած և ինքնուրույն ձևավորված վարդյակի մասին ավելորդ է: Նշված ժամանակաշրջանում այլ վայրերում ևս կան նմանատիպ սակավ օրինակներ: Սակայն այդ օրինակներում ոչ թե վարդյակն է դրված աստիճանների վրա, այլ աստիճանները անմիջապես խաչի հենարանն են, իսկ վարդյակը ստորին հատվածում է: Մասնավորապես խոսքը Տաթևի վանքի խաչքարերից մեկի մասին է (նկ. 8): Զանի որ մենք եղած բոլոր օրինակները դիտարկում ենք խաչքարերի զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունների համատեքստում, չենք կարող շրջանցել որևէ դետալ,

¹⁵⁷ Տե՛ս Պետրոսյան Զ., Խաչքար, Ե., «Չանգակ», 2015, էջ 22-23:

¹⁵⁸ Խաչքարային մշակույթում դպրոցների մասին առավել մանրամասն տե՛ս К вопросу об определении «художественной школы» в культуре хачкаров, «Հայագիտության հարցեր», Варданесова Т., Ե., 2014, N 3, էջ 126-133:

¹⁵⁹ Տե՛ս Варданесова Т., Культура Хачкаров Арагацотна и Котайка IX-XVII вв., Ер., «Издательство ЕГУ», 2016, С. 115-116.

որը կարող է անգամ չնչին չափով լույս սփռել առաջ քաշված խնդրի վրա: Հետևաբար հարկ է նշել, որ այսօրինակ խաչքարերի մասին խոսելիս չենք կարող և չպետք է շրջանցել «անցումային» եզրույթը: Այդ պարագայում գործ կունենանք խաչքարերի ձևավորման վաղ շրջանի հետ, երբ վարդակը, որպես ինքնուրույն բաղադրիչ, ձևավորված չէր ու դեռևս բավականին հեռու էր իր լավագույն պատկերումների ժամանակներից: Իսկ նշված՝ «խաչատակի աստիճաններն ու վարդակը հետզհետե դարձան իրար բացառող զարդեր» միտքը բացառապես վերաբերում է այն օրինակներին, երբ վարդակի չափերը հետզհետե մեծանում են, և վերջինս դառնում է ինքնուրույն միավոր: Ուստի այս պարագայում գործ ունենք բացառապես տարբեր դեպքերի հետ:

Կան օրինակներ, որ մեկ ընդհանուր պատվանդանի վրա դրված են երկու և ավելի խաչքարեր, իսկ պատվանդանին երբեմն լինում է ընդհանուր արձանագրություն, երբեմն՝ ոչ: Նման օրինակների դեպքում տվյալ խաչքարերի մասին տեղեկություն ստանում ենք պատվանդանի արձանագրությունից: Սակայն այդ դեպքում գործ կունենանք մեկ ընդհանուր պատվանդանի վրա արված արձանագրության հետ: Պատվանդանին դրված առանձին խաչքարերի՝ ի սկզբանե այդտեղ լինելու և միևնույն վարպետի կողմից կամ պատվիրատուի պատվերով ստեղծված լինելու մասին էլ կարող ենք միայն ենթադրել: Իսկ տվյալ խաչքարերի ստեղծման ժամանակաշրջանի մասին արձանագրության բացակայության պայմաններում պատկերացում կազմում ենք միայն հորինվածքային լուծումներից: Գրեթե նման դեպք արձանագրում ենք Ծաղկածորում: Խոսքը Կեչառիսի վանական համալիրի՝ 13-րդ դ. խաչքարերի մասին է: Այս դեպքում պատվանդանին կանգնեցված են երեք խաչքարեր (սկ. 9): Դրանցից առաջինը հորինվածքային լուծումներով հիշեցնում է Բջնիի, Մաթրավանքի և Կոտայքի մյուս շրջանների՝ խաչքարերի լիարժեք զարգացման այս փուլում կանգնեցված աշխատանքները: Այդ հորինվածքային լուծումների մեջ մտնում է նաև բավականին զարգացած և կայուն տեղ զբաղեցնող հյուսածո վարդակը: Խաչքարն արձանագրված է 1251 թվագրումով: Մյուս երկու խաչքարերը տարբերվում են սրանից և միառժամանակ: Դրանց վրա բացակայում է վարդակը, և վերջինիս փոխարեն երկրորդ խաչքարում բավականին բարձր, երրորդում՝ համեմատաբար փոքր աստիճաններ են: Վերջին երկու խաչքարերի հորինվածքային լուծումներով այլ աշխատանքներ Կոտայքի տարածաշրջանում այլևս չենք տեսնում¹⁶⁰: Պատվանդանին չկա որևէ արձանագրություն:

Նշված օրինակով խաչքարերի դեպքում, եթե անգամ դրանց ստեղծման տարեթվերը համընկնեն, արձանագրությունն էլ վկայի միևնույն վարպետի ձեռքով պատրաստված լինելը, իսկ կողք կողքի դրված խաչքարերից մեկն ունենա խաչատակի աստիճան, մյուսը՝ վարդակ (սա միայն տեսականորեն ենթադրելի է, որովհետև նման համընկումներով օրինակներ համեմայն դեպք մեզ հայտնի չեն), անգամ համեմատական անցկացնելը հողվածում քննվող խաչքարերի հետ անհարկի է և ոչ մասնագիտական: Անգամ նման համընկումներով օրինակի առկայության դեպքում (իսկ Ծաղկածորի խաչքարերի բերված օրինակը ցույց տվեց, որ նման համընկումները գործնականում անհնար են) գործ կունենանք երկու տարբեր իրողությունների հետ: Առաջին դեպքում կլինեն խաչքարեր, որոնցից մեկը ունի վարդակ, մյուսը՝ խաչատակի աստիճան, և կլինի կամ չի լինի ընդհանուր արձանագրություն, որը գուցե կվկայի դրանց ստեղծման շրջանի և ընդհանուր վարպետի մասին: Երկրորդ դեպքում հստակորեն կա երկու խաչքար՝ վարդակի և աստիճանի պատկերումներով, և կա մի խաչքարի վրա սկսող ու մյուսի վրա ավարտվող արձանագրություն: Հետևաբար կարծում ենք՝ նշված դեպքերը կարող են նմանության եզրեր ունենալ միայն որևէ զբոսաշրջիկի աչքին, բայց ոչ մասնագիտական դաշտում:

¹⁶⁰ Варданесова Т., Культура Хачкаров Арагацотна и Котайка IX-XVII вв., С. 117.

Նշված խաչքարերը միայն տեխնիկապես չեն մեկ ընդհանրական ստեղծագործություն. դրանց կապում է նաև պատկերագրական ու իմաստաբանական ամբողջականությունը: Կարո՞ղ է արդյոք այս խաչքարերի միայն արձանագրության շարունակականությունը վկայել նույն վարպետի ձեռքի աշխատանք կամ գաղափարապես մեկ ստեղծագործություն լինելու մասին: Կարծում ենք՝ մասամբ այո, բայց դա բավարար հիմնավորում չէ: Հետևաբար պետք է զննենք այլ մանրամասնություններ ևս: Արդեն նշեցինք, որ բացառյալ նշված խաչքարերի ստորին հատվածի՝ մյուս բոլոր պատկերագրական լուծումները երկու ստեղծագործություններում բավականին նման են: Եզրագոտիների, քիվերի, հիմնախաչի և խորանի կառուցվածքային ու ոճական-պատկերագրական նմանություններից զատ պետք է ուշադրություն դարձնել նաև խաչքարերի ընդհանուր կառուցվածքին և քարի մշակման տեխնիկային, որն այս դեպքում ևս համընկնում է: 13-րդ դ. առաջին քառորդից հետո Մաքրավանքում նկատելի են ստեղծագործություններ, որոնց խորանը կարծես միտումնավոր համեմատաբար ազատ ու անմշակ է թողնված, ինչը, սակայն, բնավ չի անդրադառնում դրանց՝ մանրանկարչական ճշգրտությամբ արված կատարողական բարձր վարպետության և այդ ստեղծագործությունների՝ վերը առանձնացված «հրազդանյան» տիպի խաչքարերի երկրորդ շարքին դասելու վրա, այն է՝ հարուստ կառուցվածք, դեկորատիվ մոտիվներ: Մաքրավանքի՝ նշված ժամանակահատվածի մի քանի ստեղծագործություններ այդ առումով կրում են ձեռագրային միևնույն կնիքը:

Մեկ այլ դեպք է ամբողջական խաչքարի կառուցվածքը: Խնդրո առարկա տարածաշրջանում նշված ժամանակահատվածի ստեղծագործություններում վարպետները խաչքարերի ստորին հատվածը ամեն կերպ փորձում են «ցնել»: Հաշվի առնելով վարդապետի լիովին ձևավորված լինելը՝ դա հիմնականում լինում է հենց վարդապետի տեսքով: 1259 թ.-ի խաչքարերի դեպքում էլ այդպես է, սակայն նկատի ունենալով արձանագրական տեքստի երկար լինելը՝ խնդիր է առաջացել այն տեղավորելու, ինչը արվել է խաչքարերից մեկի վարդապետի տեղում: Եվ որպեսզի հիմնախաչը որևէ կերպ հենարան ունենա, վարպետը տվել է հենց աստիճանների լուծումը: Հակառակ պարագայում ենթադրելի է, որ այդ դեպքում ևս կլինեք վարդապետի պատկերում:

Ուշադրություն պետք է դարձնել նաև խաչքարերի հսկայական չափերին: Ակնհայտ է, որ հատկապես խաչքարերի ծաղկման շրջանում՝ 12-14-րդ դդ., պայմանավորված տարբեր, այդ թվում՝ խաչքարն ամենայն մանրամասնությամբ հարդարելու հանգամանքով, աշխատանքների չափերը հետզհետե մեծանում են: Այն գերարտահայտվել է նշված խաչքարերի, ինչպես նաև դրանց առանձին դետալների (օրինակ՝ ընդգծված մեծ վարդապետի) դեպքում: Մի կողմից՝ այդ, մյուս կողմից՝ մեկի փոխարեն երկու առանձին խաչքարի կանգնեցումը (որքան էլ դրանք տեխնիկապես և իմաստաբանական առումով մեկ ստեղծագործություն լինեն) խոսում են նվազագույնը հույժ կարևոր պատվերի և իրադարձության մասին առնվազն այդ շրջանում պատվիրատուի և խաչագործ վարպետի համար, ինչով էլ գաղափարապես արտահայտվել է երկու խաչքարով մեկ ամբողջական ստեղծագործություն ստանալու միտքը:

Նշված ժամանակահատվածից միայն երեք-չորս դար անց նման հորինվածքի կրկնության ականատես ենք դառնում Ջուղայի խաչքարերում: Խաչատուրի աստիճանների և վարդապետի միաժամանակյա պատկերումը Ջուղայի խաչքարերում դառնում է ընդգծված բնորոշ երևույթ, սակայն մեկ տարբերությամբ: Այդտեղ խոսքը ոչ թե շարունակական արձանագրություն կրող խաչքարերի և դրանց վրա նշված երկու բաղադրիչների առկայության, այլ մեկ խաչքարի վրա վարդապետի և աստիճանների

միաժամանակյա պատկերման մասին է¹⁶¹: Այդուհանդերձ, ներկա ուսումնասիրության գլխավոր նպատակը Ջուղայի խաչքարերի մասին խոսելը չէ: Ուստի Ջուղայի այդօրինակ խաչքարերին չենք անդրադառնա առանձին-առանձին՝ հաշվի առնելով թե՛ այն հանգամանքը, որ դրանք ժամանակագրորեն չեն համընկնում ինդրո առարկա խաչքարերի հետ, թե՛ այն փաստը, որ մասնագետները Ջուղայի խաչքարերը չեն դիտարկում խաչքարերի զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունների համատեքստում:

Եզրակացություններ

Արձանագրենք, որ խաչատակի աստիճանների և վարդյակի միաժամանակյա պատկերում վաղ շրջանի խաչքարերում հանդիպում ենք, թեև ոչ մեծ քանակությամբ: Դրանք անցումային որոշ տարբերակներ են, որոնք վերաբերում են 9-11-րդ դարերին և մեծ հաշվով աղերսներ չունեն հողվածում բարձրացված հարցի հետ: Պատվանդանով և պատվանդանի վրա մեկ ընդհանուր արձանագրությամբ օրինակների դեպքում միայն տեսական հնարավորությամբ կարող է պատահել ինդրո առարկա խաչքարերի հորինվածքային առանձնահատկությունների կրկնություն, սակայն անգամ այդ պարագայում գործ կունենանք երկու տարբեր յուրահատկությունների հետ: Նվազագույնը 12-14-րդ դարերից նման հորինվածքային առանձնահատկություններով խաչքարերի մեկ այլ օրինակ մեր հետազոտության ընթացքում չկարողացանք գտնել, թեև որպես քննարկման առանցք վերցրել էինք ոչ թե նշված, այլ խաչքարերի ստեղծման ողջ՝ 9-17-րդ դարերն ընդգրկող ժամանակահատվածը:

Այսպիսով՝ պետք է արձանագրել, որ խաչքարերի զարգացման ուրույն և անհատականացված ժամանակաշրջանում՝ 13-րդ դարի կեսին, Մաթրավանքի վարպետները իրավամբ փորձել են անհատականացնել 1259 թ.-ի այս երկու հոյակերտ նմուշները՝ ընդգծված առավելություն չտալով վարդյակին կամ աստիճաններին և պարզապես մեկի վրա պատկերելով վարդյակը, մյուսի վրա՝ աստիճանները:

DISTINCTIVE FEATURES OF TWO MAKRAVANK KHACHKARS OF 1259

GEGHAM ASATRYAN

*RA National Assembly Staff, Public Relations and Communication Department,
Media Analyst; Yerevan State University, Faculty of History,
Chair of History and Theory of Armenian Art, Ph.D Student,
Hrazdan, Republic of Armenia*

The main purpose of the article is to show the uniqueness of the two khachkars of Makravank. Being created in the same year of 1259, by the order of the same customer, standing side by side on one pedestal and bearing a continuous record, they feature a unique pictorial image on them: the simultaneous presence of the stairs and the rosette.

Our task is to show the period the components of the stairs and the rosette emerged as khachkar compositions in the art of khachkar, as well as to pinpoint their application and the fact that they are mutually exclusive components.

¹⁶¹ Տե՛ս, օրինակ, **Հրայր Բազե Խաչերեան**, Խաչքար, էջ 492, 496, 498 և այլն: Տե՛ս նաև **Ալվազյան Ա.**, Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, Հատոր Ա, Ջուղա, Ե., «Գասպրինտ», 2004, նկ. 88, 89, 93, 94 և այլն:

The research was mainly carried out by the analytical-comparative method: revealing, collecting, analyzing and summarizing the facts.

The study resulted in conclusion that though we witness the existence of these two components on the same khachkar in some transitional versions of the 9-11th centuries, since the 12th century their location has been clearly adjusted, so, where the rosette is depicted, there are no stairs under the cross and vice versa. However, the example of Makravank khachkars is different. This testifies to the high performance skills of Makravank masters.

Key words: *Makravank, khackars of 1259, the decors under the cross, the first depiction of the rosette, stairs, components rejecting each other of the khachkar composition.*

КОМПОЗИЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДВУХ ХАЧКАРОВ МАКАРАВАНКА 1259 г.

ГЕГАМ АСАТРЯН

*медиа-аналитик управления по связям с общественностью и
коммуникациям аппарата Национального собрания РА;
аспирант кафедры истории и теории армянского искусства
факультета истории ЕГУ,
г. Раздан, Республика Армения*

Главная цель статьи – показать уникальность двух хачкаров Макараванка 1259 г., которые были созданы в одном и том же году, по заказу одного и того же заказчика, стояли на одном пьедестале, надписи на них продолжают друг друга, на них есть также уникальное явление-пиктограмма: здесь одновременно присутствуют и ступени и розетка.

Наша задача – указать время появления ступеней и розеток в искусстве хачкаров как компонента создания хачкара, их применения, а также отметить тот факт, что они являются взаимоисключающими компонентами.

Исследование в основном проводилось с использованием аналитико-сравнительного метода, включающего поиск, сбор, анализ и обобщение фактов.

В результате исследования мы пришли к выводу, что в 9-11 вв. в некоторых переходных версиях мы видим наличие двух компонентов на одном и том же хачкаре, но тем не менее, начиная с 12 в. их местоположение четко указано, там, где изображена розетка, нет ступеней, и наоборот, при наличии ступеней розетка отсутствует. Хачкары Макараванка отличаются своей оригинальностью. Это свидетельствует о высоком искусстве мастеров Макараванка.

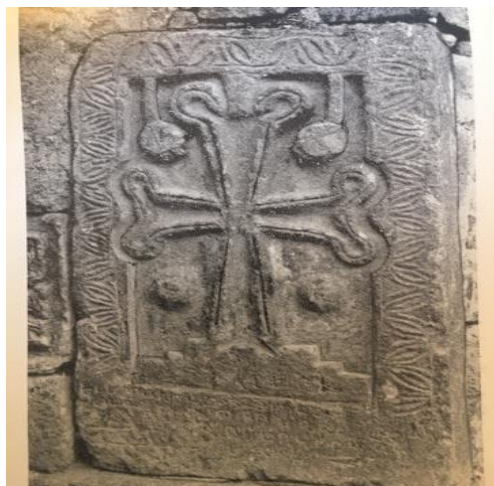
Ключевые слова: *Макараванк, хачкары 1259 г., украшение нижней части хачкара, первое изображение розетты, ступени, исключают друг друга компоненты в композиции хачкара.*

Նկ. 1: Խաչքարեր, 1259 թ., Մաքրավանք:

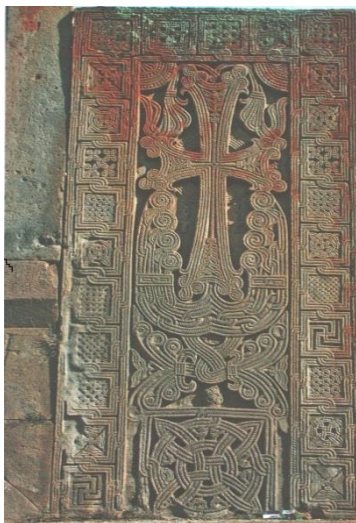
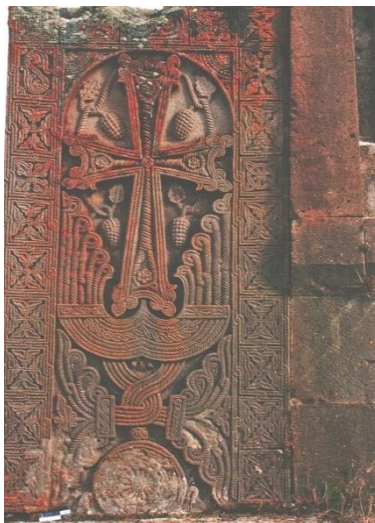
Նկ. 1ա: 1259 թ. Խաչքարերից առաջինի խաչատակի աստիճանները:

Նկ. 2: Խաչքար, Մուղնի, 986 թ.:

Նկ. 3: Խաչքար, Վարսեր, 995 թ.¹⁶²:Նկ. 4: Խաչքար, 1031 թ., Խծկոնք¹⁶³:

¹⁶² Լուսանկարները՝ «Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները. IX-XIII դարերի հուշարձանները» գրքից:

¹⁶³ Լուսանկարները՝ Զ. Պետրոսյանի «Խաչքար. ծագումը...» գրքից:

Նկ. 5, 6: Խաչքար, 1041 թ., Ցաղաց քար¹⁶⁴:Նկ. 7: Խաչքար, 9-10-րդ դդ., Մաթենյաց վանք¹⁶⁵:

¹⁶⁴ Լուսանկարները՝ Զ. Պետրոսյանի «Խաչքար. ծագումը...» գրքից:

¹⁶⁵ Լուսանկարը՝ Զ. Պետրոսյանի:

Նկ. 8: Խաչքար, Տաթևի վանք¹⁶⁶:

Նկ. 9: Խաչքարեր, 13-րդ դ., Կեչառիս:

¹⁶⁶ Լուսանկարը՝ Զրայր Բազեի: